

Selatin Novosella

GJYKIMI I PARË I ADEM DEMAÇIT - 1958

**Adem Demaçi - fitimtar i trefishtë
ndaj regjimeve jugosllave**

Adem Demaçi, lindur në vitin 1936, në kohën kur në krye të mbretërisë SKS ishte Aleksandër Karagjorgjeviqi, mbretëri kjo që sundonte mbi pjesën më të madhe të trojeve shqiptare të mbetura jashtë kufijve të shtetit shqiptar, me veprimtarinë e tij politike-atdhetare, të filluar në vitin 1958, në kohën kur roli i Aleksandar Rankoviqit ishte i veçantë, me kulmimin e angazhimeve atdhetare në periudhën e Josip Broz Titos dhe me rrumbullakimin e kësaj veprimtarie me çlirimin e Kosovës, në vitin 1999, në kohën e Slllobodan Millosheviçit, ai do të jetë një fitues i trefishtë: fitues politik, fitues ideologjik dhe fitues fizik. Mund të thuhet kështu për faktin se ai ngadhënjeu mbi këto katër pushtete dhe regjime shoveniste ndaj shqiptarëve. Tashmë, nuk ka Jugosllavi mbretërore, nuk ka Jugosllavi federative dhe nuk ka Serbi me Kosovën në përbërjen e saj. Këtë fat rrallëkush e ka në histori.

Lëvizja ilegale - e vetmja formë e veprimtarisë atdhetare

Pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore dhe pas shuarjes me gjak të Kryengritjes së Drenicës, si përpjekje e fundit që Kosova të çlirohej me luftë, në dimrin e egër të vitit 1944/45, në rrethana të tilla historike, patriotët intelektualë dhe luftëtarët e deridjeshëm i hynë punës për formimin e organizatës politiko-ushtarake, Lëvizjes Nacional Demokratike Shqiptare, (LNDSH), e cila do të merrte përsipër barrën e rëndë, çështjen e pazgjidhur të shqiptare, të mbetur nën sundimin e Jugosllavisë. LNDSH-ja angazhohej për një politikë nacionale demokratike properëndimore. Ajo udhëhiqej nga intelektualët atdhetarë: Halim Spahiu, Selman Riza, Ymer Berisha, Marije Shllaku, Gjon Serreqi etj., të cilët duke e njohur mirë konstelacionin e ri politiko-ideologjik të Evropës pas Luftës së Dytë Botërore, shpresonin shumë në ndihmën e Perëndimit, e në veçanti të SHBA-ve e të Anglisë për luftën e tyre kundër pushtuesit të ri komunist. Mirëpo, atyre iu mungonte, sikur edhe tërë diplomacisë shqiptare të kohës, informacioni se vendet demokratike, si shpërblim për pjesëmarrje në Luftën e Dytë Botërore, kishin lidhur një marrëveshje për ruajtjen afatgjate të konstelacionit të ri të krijuar. Për shkak të këtij konstelacioni, kjo Lëvizje, sado e mbështetur mbi parimet universale të lirisë e të demokracisë, në Kosovë, mbeti vetëm një Lëvizje e kufizuar.

Periodha kohore nga viti 1952 deri në vitin 1958, kur u burgos Adem Demaçi, ishte njëra prej periudhave më të vështira politike, ekonomike, sociale dhe ekzistenciale, nëpër të cilat ka kaluar populli shqiptar në

Kosovë. Në vitin 1948 marrëdhëniet mes Jugosllavisë dhe Shqipërisë ishin prishur. Në Kosovë ishin ndërmarrë shumë përndjekje, gjykime dhe dënime nga më të ashprat kundër krerëve të LNDSh-së, që kishin bërë rezistencë politike dhe ushtarake kundër Jugosllavisë. Me këtë rast ishin burgosur me mijëra veprimtarë, ishin pushkatuar me qindra, me ose pa gjyqe, ndërsa ata që kishin arritur t'i shpëtonin burgut dhe plumbit të pushtetit jugosllav, i kishin lëshuar hapësirat e shtetit jugosllav duke u vendosur në Turqi, në Greqi e deri në Amerikë. Gjatë viteve 1955-1959 nuk pushoni të mbylleshin edhe ato pak institucione arsimore e kulturore në gjuhën shqipe, të cilat kishin vepruar gjatë kohës së pushtimeve italiane dhe gjermane, e posaçërisht pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore, për çka kontribut të madh kishin dhënë personeli arsimor dhe librat e ardhura nga Shqipëria. Me të gjitha mjetet propagandistike dhe policore, bëheshin përpjekje për të regjistruar sa më shumë shqiptarë të besimit islam si "turq", ndërkaq që një marrëveshje, e njohur si "marrëveshja xhentëlmene", që ishte lidhur në mes të Jugosllavisë dhe Turqisë, ishte konfirmim i vazhdimit të Marrëveshjes së mëhershme mes këtyre dy shteteve (1937) për shpërnguljen e shqiptarëve të Kosovës dhe viseve të tjera në Jugosllavi për në Turqi. Krahshpërnguljes me mjete propagandistike, ishte organizuar edhe i ashtuquajtimi "aksioni i armëve", gjatë të cilit u torturuan me dhjetëra mijëra shqiptarë për armët që s'i kishin. Nga pasojat e torturave që i zhvillonte policia dhe UDB-ja serbo-jugosllave, kishin vdekur disa qindra e disa qindra të tjerë kishin mbetur invalidë të përjetshëm.¹

¹ Ethem Çeku, *Shekulli ilegales, Proceset gjyqësore kundër ilegales në*

1. Dalja e Adem Demaçit në skenën kombëtare-politike

Adem Demaçi u rrit, u shkollua dhe u formuan në Gjimnazin e Prishtinës, ku mësimet i ndoqën edhe shumë nxënës të tjerë shqiptarë që vinin jo vetëm nga trojet shqiptare të Rrafshit Kosovës, por edhe nga Rrafshi i Dukagjinit, nga Maqedonia, Mali i Zi, Lugina e Preshevës, nga Dibra e Peshkopisë, nga Luma e nga Malësia e Mbishkodrës. Demaçi u ngrit, u arsimua dhe u edukua nga shumë kuadro pedagogësh: nga Gjakova (Zekiria Rexha), nga Mitrovica (Shenasi Korenica), nga Prizreni (Ismet Dehiri), nga Tupalla (Zeqit Bajrami e Idriz Ajeti), nga Gjilani (Mumin e Shukri Jakupi) dhe, madje, nga Kolgecaj (Sali Kolgeci) e profesorë të tjerë të nderuar. Më vonë, nxënësit dhe arsimtarët e këtij gjimnazi, d.m.th., shokët dhe arsimtarët e Adem Demaçit, për shkak të rrethanave të krijuara, u shpërndanë anekënd botës: në Shqipëri e Itali, në Francë e Belgjikë, në Amerikë e Gjermani, në Turqi e Egjipt. Vlen të theksohet se Adem Demaçi, si nxënës i klasës VI të gjimnazit, tregoi afinitet dhe talentin e tij prej krijuesi e paraqiti në orët letrare që mbaheshin në këtë shkollë dhe në shkollat tjera të Prishtinës.²

Adem Demaçi, duke folur për rrethanat në të cilat zhvillohej fushata për shpërnguljen e shqiptarëve të Kosovës për në Turqi, të shoqëruar me aksionin u UDB-së për grumbullimin e armëve nga shqiptarët, të cilat i kishin dhe, në rastet më të shumta, nuk i kishin, thotë: “Me këtë pushteti jugosllav donte të fuste frikë e tmerr në popull, në mënyrë që shqiptarët ta lëshonin me çdo kusht Kosovën.

Kosovë-Dokumente, Prishtinë, 2004, f. 41.

² Halil Kajtazi, *Pena e Re*, Prishtinë, 2015, f. 65, 66.

Njerëzit nxirreshin natën prej shtëpive të tyre dhe torturoheshin. I lidhnin dhe i tërhiqnin nëpër borë e acar, deri sa lëkura u binte sikur pendlat e pulave! Fillimisht ta kërkonin pushkën. Natyrisht, ti s'kishe pushkë. Ata të detyronin ta blije. Një fqinji im, nga frika se prapë do të kalonte nëpër tortura, e pati varë veten!“.³

Adem Demaçi i ri, vetëm 20-vjeç, siç u tha, i përcjellte nga afër dy aksionet-paralele të pushtit jugosllav, të organizuara, të koordinuara dhe të udhëhequra nga pushtetarët serbë dhe malazias. Ai vëzhgon me dhembje dhe sy kritik të gjitha ato krime që ushtroheshin ndaj bashkëkombësve të tij. Demaçi i njihte edhe Projektin e Vasa Çubriloviqit për shpërnguljen e shqiptarëve dhe Marrëveshjen Tito-Kypyrli, të vitit 1953, për të vazhduar me këtë shpërngulje të ndalur, përkohësisht, për shkak të shpërthimit të Luftës së Dytë Botërore. Syri vigjilent i Demaçit s'linte pa vërejtur çdo aksion të UDB-së. Ai, kështu e përshkruan atmosferën mbytëse në Kosovë, gjatë viteve 1955 dhe 1956:

“Pas vitit 1948, plani monstruoz i Vasa Çubriloviqit përsëri kthehet në jetë. Mohimi i rregullt i të drejtave të shqiptarëve, mosbesimi ndaj kuadrove nga radhët e shqiptarëve dhe ndikimi i fuqishëm i policisë ishin hyrje në presionin në të gjithë njerëzit që flisnin turqisht në shtëpitë e tyre, që të fillojnë të deklarojnë si „turq“. Kjo shkaktoi pakënaqësi të madhe tek njerëzit. Një numër i tyre flisnin turqisht por ndiheshin shqiptarë. Gjuha iu kishte mbetur si pasojë e dominimit shumëshekullor të Turqisë. Pushteti i UDB-së pandërprerë e rriste presionin.”

³ Shkëlzen Gashi, *Adem Demaçi-Biografi*, Prishtinë, 2010, f 16.

Ndeshja e parë e Adem Demaçit me UDB-në jugosllave

Adem Demaçi, i pranishëm në një mbledhje të shkrimtarëve të Kosovës, në vitin 1957, e cila drejtohej nga Sekretari Krahinor i Partisë Komuniste, Dushan Mugosha, kur shkrimtari i njohur serb, Dobrica Çosiq, i ndodhur në mbledhje si mysafir, u kërkon shkrimtarëve shqiptarë të Kosovës që ta rinisin një letërsi shqipe krejt të re, në frymën e patriotizmit socialist jugosllav, pati guximin, që shkrimtarët tjerë shqiptarë nuk e patën, të ngrihet dhe të thotë: „Ne nuk do të krijojmë letërsi të re, por do ta vazhdojmë atë të letrarëve tanë të traditës“.⁴

Demaçi si shkrimtar afirmohet, sidomos, pas botimit në dy vazhdime të romanit *Gjarpinjtë e gjakut*, në revistën letrare *Jeta e Re* (janar-shkurt dhe mars-prill 1958). Në qershor të po atij viti, nga edicioni i botimeve të veçanta të revistës „Jeta e re“, ky roman do të botohet edhe si libër më vete. Sigurisht, merita të mëdha për këtë botim ka vlerësuesi dhe mbështetësi i veprës letrare të Adem Demaçit, Esad Mekuli, kryeredaktori i revistës „Jeta e re“.

Duke filluar nga viti 1956 e deri në arrestimin e tij, më 29 nëntor të vitit 1958, Adem Demaçi vazhdon, gjithnjë, të jetë vetvetja. Ai nuk lë mënyrë pa përdorur që të mbroheshin të drejtat e mohuara të shqiptarëve të Kosovës dhe gjithandej viseve shqiptare nën pushtimin e Jugosllavisë. Ai deklarohej: kundër mbylljes së shkollave shqipe; kundër ndarjes së letërsisë shqipe në „letërsinë e Kosovës“ dhe „letërsinë e Shqipërisë“; kundër dallimit të shqiptarëve të Shqipërisë, të cilët i quanin „albanci“ nga shqiptarët në Jugosllavi, të cilët i quanin „shiptari“. Andaj,

⁴ Po aty, f. 17.

në njërin prej tubimeve të vitit 1958, ku merrte pjesë edhe Mehmet Hoxha, njëri prej udhëheqësve më të lartë nga radhët e shqiptarëve, e i cili kërkonte që të mos lexoheshin dhe të mos botoheshin shkrimet e Ernest Koloiqit, që tashmë jetonte dhe vepronte në Itali, Demaçi i kundërvihet, duke përfunduar: „Nuk ka asgjë të keqe nëse e lexojmë Ernest Koliqin, sepse ai është mjeshtër i rrallë i prozës shqipe dhe ne kemi shumëçka të mësojmë prej tij“.

Në verën e vitit 1958, Mehmet Gjevori, kryeredaktor i gazetës *Rilindja*, ia përcjell Adem Demaçit propozimin e pushtetit jugosllav që ai të inkuadrohej në Lidhjen e Komunistëve. Demaçi e refuzon prerazi këtë propozimin. Më vonë, kur ky propozim bëhet më me ngulm dhe, më parë se si ftesë, i vjen si një vërejtje e fundit për t'u „korrigjuar“, Demaçi përgjigjet: “Është më mirë të mos më inkuadroni në Parti, sepse, mandej, do të detyroheni të më përjashtoni nga Partia. Dikujt mund t'i kujtohet me ju pyet se kush ka qenë ai që e ka propozuar Demaçin për anëtar të Partisë, e do ta 'hani' edhe ju bashkë me mua!”

Demaçi, tashmë, kishte hyrë në rrugën me përplot sfida të panjohura, me rreziqe dhe përgjegjësi. Ky ishte misioni i tij me të cilin po e ngarkonte historia e popullit shqiptar të Kosovës dhe viseve tjera shqiptare nën pushtimin jugosllav. Ky ishte misioni që e kishte përqafuar pa dilema, pa droje dhe pa hezitime. Kështu, Adem Demaçi, po e vazhdonte misionin e tij aty ku e kishin lënë brezat e luftëtarëve të *Lidhjes së Prizrenit*, të *Lëvizjes Mbrojtja Kombëtare e Kosovës*, të *Luftës Nacional Çlirimtare*, të *Luftës së Drenicës të vitit 1944/45* dhe të *Lëvizjes Nacionale Demokratike Shqiptare*.

Gjatë veprimtarisë atdhetare-politike, në vitet '50 të shekullit të kaluar, Adem Demaçi e kishte të qartë rrugën e

vështirë që po e ndiqte. E dinte se Shqipëria e atyre viteve s'mund t'i dilte në ndihmë konkrete shqiptarëve nën Jugosllavi, aq më tepër t'u ofronte ndihmë ushtarake. E dinte se Jugosllavia e Josip Broz Titos ishte e përkëdhelura e Lindjes dhe e Perëndimit. Po ashtu, Demaçi dinte edhe shumë më shumë se kaq. Por ai e dinte edhe një gjë më mirë se të gjithë bashkëkohësit e tij dhe se të gjithë intelektualët e kohës së tij: se populli shqiptar nën pushtimin jugosllav duhej të çlirohej, apo siç e kishte ai zakon të thoshte, të bashkohej me Nanën Shqipni! Andaj, për të gjitha synimet dhe qëllimet e tija politike ai kishte folur krejt hapur, shtruar, pa ekuivoke. Ai e kishte shtruar çështjet për zgjidhje me të gjithë shokët e gjimnazit në Prishtinë, me kolegët e tij në Universitetin e Beogradit dhe në redaksinë e *Rilindjes* ku punonte si redaktor. Demaçi kishte folur me Adem Gajtanin - student në Universitetin e Shkupit, me Zekeria Canën - student në Universitetin e Beogradit, me Avdi Avdiun - student në Universitetin e Shkupit, me Rafel Sopin - gazetar, me Sabit Ratkocerin - nxënës i Gjimnazit të Prishtinës, me Ali Aliun - student në Beograd, me Din Mehmetin - student në Beograd, me Fahredin Gungën - student në Beograd, me Ismet Bytyçin - artist, me Shemsi Osmanin - nëpunës, me Ndue Pashkun - gazetar, me Sylejman Drinin - redaktor në *Rilindje*, me Xhafer Ruzhdiun - mësues, me Shefqet Popovën - student, me Mehmet Ahmetin - mësues.

Adem Demaçit me këta studentë, mësues, nëpunës, gazetarë, artistë dhe redaktorë kishte biseduar për të gjitha proceset politike të cilat po zhvilloheshin në Kosovë në periudhën ndërmjet viteve 1955-1958. Ai, si njeri që kishte vendosur të vazhdonte aty ku e kishin lënë çështjen kombëtare veprimtarë dhe ideologë të mëparshëm, do të

kërkojë nga bashkëbiseduesit e tij që të angazhoheshin në rrugën plot sakrifica.

Burgosja dhe hetimet kundër Adem Demaçit

Duke shkruar për atmosferën e përgjithshme kulturore dhe politike në Kosovë, pak kohë para arrestimit të tij parë, Adem Demaçi thotë:

„Në atë kohë në Kosovë bëheshin përpjekje në të gjitha fushat, si në letërsi, në art, në muzikë... Ka qenë krijuar njëfarë shtrese e hollë e inteligjencies. Dhe si duket kjo nuk i shkonte për shtati policisë dhe komitetit të atëhershëm. Ata e shihnin orientimin e saj. Më vonë e kam komentuar çështjen e burgosjes time në këtë mënyrë, se ata kështu donin t'i frikësonin e t'i trembnin, t'i „disciplinin“ dhe t'u jepnin një drejtim ashtu siç mendonte policia dhe komiteti. Më kishte pasë zgjedhur mua si njëfarë kurbani, të themi ashtu, që të më burgoste dhe t'i frikësonte të tjerët. Atëherë, me të vërtetë, kam folur shumë, por kanë qenë të gjitha të vërteta ato që kam thënë, si për çështjen e shpërnguljeve, si për çështjen e grumbullimit të armëve, si për të gjitha që kam thënë. Nuk ma merr mendja se ishin këto ndonjë shkak shumë i rëndësishëm që të më merrnin e të më burgosnin, por kryesorja ishte ajo se më shihnin si të ri, si me perspektivë, që t'u tregonin të tjerëve se ja sesi do kalojë Ademi, do të kalojë çdonjëri në qoftë se nuk do të shkojë asaj rruge që ua kemi caktuar ne, po që se do të zgjedhë ndonjë rrugë tjetër.“⁵

⁵ Matiazh Hanzhek, *28 vjet as i gjallë as i vdekur*, Lubjanë, 1990, f. 23 dhe 24.

“Hetimet ndaj meje u zgjatën. Përfunduan diku nga marsi i vitit 1959. Nëna kishte pas insistuar të më shihte, por këta nuk e kishin pas lënë. Një ditë, kur u kryen të gjitha hetimet, erdhi nëna në vizitë. Më dërguan të takohesha me të në një zyrë. Ishte lodhur, ishte mërzitur. Por, mbahej nëna kreshnike gjithmonë. I them: 'Nënë, hetimet mbaruan, tash do të bëhet gjykimi. Ti je e lodhur, e plakur dhe s'ka nevojë të vish. Askush s'ka nevojë të vijë... Pse të vish e të mërzitesh...!' Ma ktheu: 'Çka?! Nuk mërzitet nëna, as pesë para s'i jap, edhe në litar po të qesin!! Mirëpo, ai hetuesi im nga Lipjani kishte pas ditur shqip. Kur doli nëna jashtë, ai më tha: 'A sheh, çfarë nëne ke?' I thash: 'Çfarë nëne!' Ma priti: 'A mendon ti se nuk marr vesh shqip unë? A e dëgjove se ç'tha?' I thash: 'Kështu e ke edhe nënën time, edhe mua, edhe...' Ai ma ndërpreu fjalën dhe më ktheu në qelinë time në burg.”⁶

Të nesërmen e hapjes së hetimeve kundër Adem Demaçit fillojnë marrjet në pyetje nga hetuesit e UDB-së. Kështu, më 20 nëntor 1958, në deklaratën që e jep para udbashit Moma Çanoviq, me daktilograf Setisllav Slaviq, Adem Demaçi deklaroi:

“Në prani të shokëve të mi të shkollës, disa të njohurve dhe miqve tjerë, kam thënë se për stabilizimin e gjendjes në Ballkan do të ishte më së miri që Kosova t'i bashkëngjitej Shqipërisë. Kam menduar se kjo çështje mund të zgjidhet në dy mënyra: me plebishit (vetëvendosje vr. S.N.) ose me luftë...Me sa më kujtohet për këtë çështje kam folur shpesh, sidomos pas fjalimit të Enver Hoxhës, të mbajtur në Plenumin e Partisë së Punës së Shqipërisë në Tiranë dhe më vonë, sidomos kur rritej

⁶ Po aty, f. 24, 25.

fushata nga ana e Shqipërisë ndaj Jugosllavisë, siç është shkrimi në gazetën *Bashkimi*, radio Tirana dhe të ngjashme. Për këtë kam folur me këta njerëz: Avdi Avdiun - Sinani, student i mjekësisë në Shkup dhe i lindur në Gadime, rrethi i Prishtinës; Adem Gajtanin - student i drejtësisë nga Prishtina; Shemsi Osmanin - student nga Prishtina; Anton Pashkun - nëpunës në Prishtinë; Rafael Sopin - nëpunës në Prishtinë dhe me Sabit Ratkocerin - maturant nga Prishtina.

Më pati lindur ideja për formimin e organizatës ilegale, të mbështetur në baza të forta. Në krye të kësaj organizate do të qëndroja unë, kurse udhëheqës të Grupeve në disa qytete do të ishin shkrimtarët e rinj shqiptarë. Për këtë çështje, gjerësisht, kam biseduar me Avdi Avdiun - Sinanin, në shtëpinë time gjatë vitit 1956. Me sa më kujtohet, unë do të angazhohesha me Grupin e Prishtinës, kurse Avdiu me studentët në Shkup. Për Mitrovicën kam menduar ta angazhoj Fahredin Gungën, shkrimtar i ri. Për Prizrenin, Pejën dhe Gjakovën nuk më kujtohet ken i kam propozuar. Kemi menduar se përmes shkrimtarëve mund të punojmë më së miri në gjithë Krahinën. Qëllimi i Organizatës do të ishte pengimi i shpërnguljes së shqiptarëve për në Turqi. Në Prishtinë, për çështje organizative, kam biseduar me Adem Gajtanin, student i drejtësisë, nga Prishtina, i cili po ashtu merret me letërsi dhe me të tjerë, emrat e të cilëve nuk më kujtohen.”⁷

⁷ Adem Demaçi, *Deklaratë në UDB-në e Prishtinës*, më 20.11.1958.

**Aktvendimi i gjykatësit hetues
Nr. Kip. 90/58 i datës 22.11.1958**

Gjykatësi hetues i Gjyqit të Qarkut të Prishtinës, Zhivorad Boshković, më 22.11.1958, solli Aktvendimin Nr.Kio.90/58, me të cilin hapen hetimet kundër Adem Demaçit. Në këtë dokument gjyqësor, përveç tjerash, thuhet: „Në bazë të dokumentacionit të deritashëm dhe propozimit të Prokurorit Publik të Qarkut të Prishtinës, PPQ nr. 688/58 të datës 22.11.1958, ekziston dyshimi i bazuar se i pandehuri Adem Demaçi, nëpunës dhe shkrimtar nga Prishtina, duke filluar nga viti 1956 ka vepruar në bashkimin e qytetarëve shqiptarë në luftë me qëllim të shkëputjes së Krahinës Autonome të Kosovës e Metohisë nga Republika Federative Popullore e Jugosllavisë dhe bashkimin e saj me Shqipërinë.” Për shkallën e rrezikshmërisë për pushtetin jugosllav që paraqitet veprimtaria e Adem Demaçit, fliste, përveç tjerash, edhe neni me të cilin ai akuzohej, e me të cilin parashihej edhe dënimi kapital - dënimi me vdekje!

Duhet pasur parasysh se Adem Demaçi kishte studiuar në Universitetin e Beogradit, letërsinë Botërore, me bursën që i kishte ndarë pushteti jugosllav. Po ashtu, duhet të kihet parasysh se ai kishte një vend pune me shumë peshë, redaktor në *Shtëpinë Botuese Rilindja*, me çka siguronte një jetë solide për rrethanat e kohës. Adem Demaçi i botonte tregimet dhe romanin e tij *Gjarpijt e gjakut* në gazetatat dhe revistat e kohës (“Rilindja”, “Zani i rinis” dhe “Jeta e ere”). Të gjitha këto flisnin për perspektivën që kishte Demaçi i ri. Andaj, mu këtu qëndron pesha dhe rëndësia e angazhimeve politike të Ademit vetëm 22 vjeçar. Pikërisht, këtu qëndron rëndësia

historike e sfidës së madhe që Demaçi po i bënte pushtetit në Kosovë, në Serbi dhe në Jugosllavi në vitet e '50 të shekullit të kaluar.

Adem Demaçi, nuk linte asnjë temë aktuale të kohës pa e debatuar me bashkëbiseduesit e tij. Të habit gama dhe spektri i këtyre temave. Ai flet për çështje politike, për çështje ushtarake, për çështje diplomatike, për çështje të letërsisë, për çështje të gjuhës e për çështje të historisë, të shqiptarëve. Thjeshtë, të mahnit me informacionin që ka për temat që flet, për propozimet e guximshme, origjinale, të pa trajtuar më parë nga bashkëbiseduesit e tij. Kështu, duke folur me Rafael Sopin për letërsinë dhe për pengesat që po i bënte pushteti jugosllav zhvillimit të letërsisë shqipe, Demaçi thotë: „Nuk mund të shprehet në një letërsi të penguar e gjithë ajo që mendon njeriu, dhe kështu po ngushtohet letërsia. Që letërsia të zhvillohej më mirë si dhe, përgjithësisht, kultura kombëtare, Kosmeti duhet të ishte shqiptar, në kuadër të Shqipërisë Etnike, si ekonomikisht ashtu edhe në pikëpamje të kulturës, kështu shqiptarët do të zhvilloheshin më shumë se sa në Jugosllavinë e tashme...”⁸

2. Ngritja e Aktakuzës kundër Adem Demaçi nga Prokuroria Publike e Qarkut të Prishtinës

Pas deklaratave të detajizuara të Adem Demaçit, të dhëna gjatë hetimeve në UDB-në jugosllave, të udhëhequr, kryesisht, nga personeli serb dhe malazias, ku i kishte mbrojtur qëndrimet e tij të shprehura në „liri“, gjatë viteve 1955-1958, përkatësisht deri në arrestimin e tij më

⁸ Rafael Sopi, *Deklaratë para UDB-së së Prishtinës*, më 14.2.1959.

19 nëntor 1958, nga njëra anë dhe, nga ana tjetër, duke i pasur parasysh deklaratat e shumë bashkëbiseduesve të Demaçit, të cilat i kishin dhënë në UDB, si dëshmitarë të Prokurorisë, d.m.th., deklarata akuzuese kundër Demaçit, prokuroria Publike e Qarkut të Prishtinës nuk kishte asnjë problem dhe pengesë për ngritjes e Aktakuzës kundër Adem Demaçit.

Kështu, Prokuroria Publike e Qarkut në Prishtinë, me prokurorin Miroslav Llazareviq, me Aktakuzën PPQ Nr. 14/59, të datës 19.2.1959, ngriti padi kundër Adem Demaçit për dy vepra penale: „për propagandë armiqësore kundër Jugosllavisë“, sipas nenit 118, al 1, të Kodit Penal të Jugosllavisë, sipas të cilit nen parashihej dënimi maksimal prej 12 viteve burg të rëndë dhe „për veprimtari armiqësore kundër popullit dhe shtetit të Jugosllavisë“, sipas nenit 117 al. 1 të Kodit Penal të Jugosllavisë, me të cilin nen parashihej edhe dënimi me vdekje!

Aktakuza e Prokurorisë së Qarkut në Prishtinë ngrihet në bazë të dëshmive të dëshmitarëve: Fahredin Gunga, Ali Ali, Zekiria Cana, Sylejmen Drini, Din Mehmeti, Adem Gajtani, Rafael Sopi, Avdi Avdiu, Anton Pashku, Shefaqet Popova, Sehmsi Osamni, Ismet Bytyçi, Mehmet Ahmeti, Ruzhdi Xhaferi dhe Sabit Ratkoceri, nga njëra anë dhe, nga ana tjetër, në bazë të deklaratave të vet Adem Demaçit.

Pyetja tjetër, vijuese, që mund të shtrohet përkitazi me deklaratat e këtyre dëshmitarëve kundër Adem Demaçit, është: si është e mundur që asnjëri prej të gjithë këtyre dëshmitarëve, ama bash të gjithëve, deklarojnë se Adem Demaçi iu ka folur për të gjitha ato që janë theksuar më parë, nga njëra anë dhe, nga ana tjetër, asnjëri prej tyre nuk solidarizohet me Adem Demaçin?! Madhështia e

shembullit të Adem Demaçit qëndron pikërisht në qëndrimet e tija konsekuente, qoftë gjatë kohës sa ishte „në liri“, qoftë gjatë hetimeve, qoftë gjatë vetë gjykimit të tij, për të cilin gjykim do të bëhet fjalë më poshtë.

Pesha e këtyre dëshmimeve kundër Adem Demaçit rritet edhe më tepër kur kihet parasysh e dhëna se disa prej këtyre dëshmitarëve, më vonë, do të jenë emra të veçantë në historiografinë shqiptare (Zekiria Cana) dhe në letërsinë shqipe (Fahredin Gunga, Anton Pashku, Adem Gajtani dhe Din Mehmeti), e ndonjëri prej tyre edhe punëtor shkencor, të avancuar deri në nivel të anëtarit të Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Kosovës (Ali Aliu)!?

Adem Demaçi nuk ndalet me kaq. Ai, jo vetëm i pohon ato kërkesa dhe qëndrime për të cilat kishte biseduar me miq e shokë, por edhe më tepër se kaq. Ai, me forcën e argumenteve, i mbron me këmbëngulje ato. Dëshmitë e dëshmitarëve, të dhëna gjatë ballafaqimeve me Demaçin, ai jo vetëm që i pohon, por edhe i trimëron dëshmitarët që të deklarojnë për të gjitha ato që ai iu kishte folur atyre në “liri”, para se të burgosej. Krijohet përshtypja, në disa rrethana, se si Adem Demaçi besonte se s’ishte fundi i botës po të burgoseshin të gjitha ata me të cilët kishte biseduar! Bile, nganjëherë, sikur krijohet përshtypje se burgosjen e të gjithë bashkëbiseduesve të tij ai e merrte si një lloj sfide të llojit të vet kundër pushtetit jugosllav. Andaj, ai, gjatë ballafaqimeve, u thotë, krejt hapur, dëshmitarëve: “Folni lirisht. Mos fshihni asgjë nga ato që ua kam thënë! Të gjitha ato që i kemi biseduar janë të vërteta. Është e vërtetë se pushteti jugosllav po i shpërngul me dhunë shqiptarët për në Turqi! Është e vërtetë se pushteti po iu kërkon armët që s’i kanë

shqiptarët! Se po bëhen përpjekje që të mbyllen shkollat e mesme në gjuhën shqipe. Se po duan të na imponojnë që të na quajnë "shiptari" ndërsa shqiptarët e Shqipërisë "albanci", ndërsa ne jemi i njëjti popull. Andaj, për të gjitha këto, e shumë më shumë se kaq, besoj fuqishëm, se e vetmja zgjidhje e drejtë është që Kosova të bashkohet me Shqipërinë."

Ndonëse Demaçi nuk kishte arritur të përpilonte një Program dhe Statut në formë të shkruar, megjithatë, deklaratat e tija dhe shpjegimet e tija, qoftë para burgosjes, qoftë pas burgosjes, dalin në sipërfaqe, shumë të qarta, të formuluar mirë dhe me konsekuencë, edhe në deklaratën e tij të datës 20 shkurt 1959, në vigjilje të gjykimit. Adem Demaçi e përfundon deklaratën e tij para UDB-së, duke thënë: "Qysh më herët, kur kam filluar të mendoj dhe të veproj politikisht në këtë drejtim, më është dukur krejt njësoj se kush do të fitonte në Luftën e Tretë Botërore, rusët apo amerikanët. Kryesore ka qenë që të formohet Shqipëria Etnike. Këtyre viteve të fundit kjo nuk më është dukur e pamundur, që të formohej Shqipëria Etnike, ku, përveç Shqipërisë së tanishme do të përfshiheshin edhe Kosova, edhe gjithë Maqedonia dhe Mali i Zi...".⁹

Gjykimi i Adem Demaçit në Gjyqin e Qarkut të Prishtinës, më 20 shkurt 1959

Adem Demaçi qitet para Gjyqit të Qarkut të Prishtinës, më 16 mars 1958. Të gjithë ata që marrin pjesë në këtë gjykim janë serbë: prokurori që e akuzon është Radovan Bullajiq, kryetari i trupit gjykues është Dragutim

⁹ Adem Demaçi, *Deklaratë para UDB-së*, më 20.2.1959.

Kallugjeroviq, avokati i të pandehurit, i angazhuar nga vetë gjykata, siç e parashihte ligji i kohë, ishte Milo Kastratoviq dhe procesmbajtëse, Radmilla Dimitrijeviq.

Adem Demaçi, vetëm 20-vjeç, i cili kishte folur hapur dhe me guxim për të drejtat e mohuara të shqiptarëve në Jugosllav, Adem Demaçi që i kishte mbrojtur me vendosmëri qëndrimet e tija gjatë hetimeve në UDB-në jugosllave, tashti, para gjyqit të pushtuesit të shqiptarëve, në vend që të mbrohet ai sulmon, në vend që të kërkojë dënim më të butë, ai kritikon, në vend që të zbusë qëndrimet e tija, ai edhe më me këmbëngulje i mbron. Dhe, vetëm tashti, del në sipërfaqe, me tërë madhështinë e tij, njeriu i flijimeve epike, i qëndrimeve heroike, i fjalëve dhe prognozave vizionare. Kështu, me qëndrimin e tij para gjyqit të pushtuesit të shqiptarëve, Adem Demaçi po hapte një kaptinë të re, një frymë të re, atë të organizimit të Lëvizjes politike irredentiste të shqiptarëve të robëruar, duke u bërë, kështu, strumbullar i të gjitha bëmave shqiptare deri në Luftën e lavdishme të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, të udhëhequr nga një Adem tjetër, Adem Jashari, ushtari më besnik i Adem Demaçit, siç e quan Adem Demaçi veten ushtar i vogël i Hasan Prishtinës.

Pas leximit të Aktakuzë nga prokurori, Radovan Bullajiq, kryetari i trupit gjykues, Dragutin Kallugjeroviq, urdhëron që në sallë të mbetet vetëm i akuzuari Adem Demaçi, i cili deklaron:

„Personat e përmendur për veprimtarinë time, siç është theksuar, i kam njohur. Ata kanë qenë, një pjesë e madhe e tyre, shokë të mi të shkollës, kurse të tjerët të njohur. Mua më është ngulitur bindja se po bëhen padrejtësi ndaj shqiptarëve me shpërnguljen e tyre në

Turqi. Prej atëherë e tuje, unë vazhdimisht kam menduar për këtë... Bindjet e mia nisen nga fakti se shqiptarët e Kosovës etnikisht i takojnë Shqipërisë, përkatësisht duhet të jenë pjesë përbërëse e Shqipërisë, sepse ashtu, siç i takon toka fshatarit që e punon, ashtu edhe territori i Kosovës i takon shqiptarëve e Shqipërisë, prandaj është kërkesë e shqiptarëve që t'i bashkohen amës. Po kështu, mendoj se nëse kjo çështje nuk zgjidhet në këtë mënyrë, ajo do të paraqes pengesë në Ballkan dhe se është e vetmja rrugë e drejtë e zgjidhjes së këtij problemi.¹⁰

Në fjalën e tij përfundimtare, prokurori, Radovan Bullajiq, përveç tjerash thotë:

“Mbetem në tërësi pas asaj që është thënë në Aktakuzë. Të gjithë dëshmitarët, me përjashtim të Mehmet Ahmetit, kanë provuar se i akuzuari Adem Demaçi ka dëshmuar për të gjitha ato, duke filluar nga çështja e mbylljes së shkollave në gjuhën shqipe në Kosmet, gjendja e vështirë e shqiptarëve dhe për atë se Kosova, sipas të dhënave historike, duhet t'i takojë Shqipërisë. I akuzuari Adem Demaçi në tërësi i ka pranuar të gjitha inkriminimet, siç janë thënë në dispozitiv të Aktakuzës, edhe atë në pikën 1. Megjithatë, ai harron se atë e ka shkolluar Jugosllavia socialiste, dhe përpjekjet e qeverisë kanë qenë që ky rajon të edukohej, dhe rezultatet në këtë drejtim janë të dukshme. Por, ai nuk pajtohet me këto, dhe paraqitet si individ që mbron vetëm interesat e popullit të vet. Ndërkaq, asnjë shqiptar nuk do t'i besojë këtij, sepse e di se këto janë rezultate të politikës armiqësore të Enver Hoxhës dhe të tjerëve.”¹¹

¹⁰ Procesverbali i gjykimit të Adem Demaçit, më 16.3.1958.

¹¹ Po aty.

Adem Demaçin, Aktakuza e prokurorit publik të Qarkut të Prishtinës, e akuzonte sipas Nenit 117 paragrafi 1, lidhur me nenin 16 paragrafi 1, të Ligjit Penal të Jugosllavisë. Sipas këtyre neve, të cilat ishin „Veprimtari kundër popullit dhe shtetit të Jugosllavisë”, parashihej edhe dënimi kapital - dënimi me pushkatim!

Pas leximit të Aktakuzës nga ana e prokurorit, Radovan Bullajiq, kryetari i trupit gjykues, Dragutin Kallugjeroviq, ia jep fjalën të akuzuarit Adem Demaçit, i cili thotë:

“Këto akuza s’janë veçse një pjesë krejt e vogël dhe më e buta e atyre që i kam thënë. Unë kam thënë edhe se: që nga formimi i shtetit serb më 1878, politika serbe ka qenë gjithmonë politikë armiqësore ndaj shqiptarëve dhe cënuese ndaj tokave të tyre. Pavarësisht se kryengritësit shqiptarë në tetor të vitit 1912 i çliruan dhe i bashkuan tokat shqiptare, shteti serb, në nëntor të të njëjtit vit, bashkë me Malin e Zi, sulmoi dhe pushtoi më se gjysmën e këtyre tokave. Kam thënë edhe se në Mbledhjen e Kuvendit Antifashist të Kosovës dhe të Rafshit të Dukagjinit, të mbajtur në verë të vitit 1945, regjimi serb padrejtësisht i likuidoi dhe i burgosi ata deputetë që kërkuan respektimin e Rezolutës së Bujanit për vetëvendosje dhe që e kundërshtuan vendimin për bashkëngjitjen e Kosovës me Serbinë. Kam thënë edhe se terrori policor mbi fshatarët në dimrin e vitit 1955/1956 dhe burgosja dhe dënimi i grupeve të të rinjve shqiptarë në Prishtinë e Shkup kishte për qëllim t’i shtonte e t’i përshpejtonte flukset e shpërnguljes së shqiptarëve për në Turqi...”¹²

¹² Po aty.

Pas dëgjimit të dëshmitarëve, gjykatësi Kallugjeroviq i ofron të Akuzuarit Adem Demaçi që ta thotë fjalën e vet të fundit, si një shans i fundit për t'u distancuar nga qëndrimet që i mbante me aq ngulm. Por, Demaçi...:

“Prej këtu ku jam po ju them edhe një herë, se nëse Serbia dhe Jugosllavia nuk heqin dorë nga okupimi i Kosovës dhe nëse nuk lejojnë që Kosova të shkëputet nga Jugosllavia e t'i bashkohet Shqipërisë, atëherë nuk do të ketë paqe as në Ballkan, as në Jugosllavi, as në Serbi. Nëse Serbia do të vazhdojë të ketë politikë ndaj shqiptarëve, një ditë Serbia ka për t'u bërë shkaktare e shpartallimit të krejt Jugosllavisë dhe, në fund, do të mbetet edhe pa Kosovën. Kaq”.

Në fund të gjykimit replikon prokurori Rakoqeviq me të akuzuarin Adem Demaçi. Me atë rast zhvillohet ky dialog në mes tyre:

“Ju i keni punët mirë. Keni botuar roman. Keni botuar tregime. Juve nuk ju ka munguar kurrgjë, hiç!”.

Demaçi i përgjigjet:

“Ndoshta mua nuk më ka munguar kurrgjë, por populli im është në gjendje të keqe”.

Prokurori vazhdon:

“Ah, domethënë, ju e paskeni hallin e popullit?”

Demaçi ia kthen prokurorit:

“Unë e kam vetëm hallin e popullit. Asgjë tjetër”.¹³

Kryetari trupit gjykues, Dragutin Kallugjeroviq, në fjalën e tij përfundimtare, përveç tjerash, thotë: „Gjyqi e ka pyetur të akuzuarin se a donë që fjala përfundimtare të thuhet në gjuhën shqipe apo në atë serbokroate, dhe ai

¹³ Shkëlzen Gashi, *Adem Demaçi - biografi*, Prishtinë, 2010, f. 26-28.

shprehu dëshirën që fjala përfundimtare të lexohet në gjuhën shqipe.... Më 17 mars 1959 gjyqi mori këtë:

DËNON:

ME BURGIM TË RËNDË në kohëzgjatje prej 5 (pesë) vjetëve, duke llogaritur edhe kohën e qëndrimit në paraburgim, në Burgun Hetues prej 19 nëntorit 1958.

Me gjykimin e Adem Demaçit, në vitin 1958, me pesë vite burg të rëndë, pushteti jugosllav, synonte të arrinte disa qëllime politike:

- 1) Duke e dënuar një talent të rrallë, siç do të konstatohet më vonë edhe nga disa qarqe serbo-jugosllave, mendohej t'i ndalej veprimtaria letrare-artistike një krijues me perspektivë.
- 2) Duke e dënuar me shumë vite burg Adem Demaçin, pushteti jugosllav synonte që atij (Adem Demaçit), edhe pas lirimit nga burgu, të mos i lejohej vazhdimi i misionit të filluar.
- 3) Duke e dënuar Adem Demaçin, pushteti i Serbisë dhe Jugosllavisë synonte të krijonte panik, të shkaktonte frikë e trishtim tek inteligjenca e re e cila po krijohej me shumë vështirësi të shqiptarët e Kosovës dhe
- 4) Duke e dënuar Adem Demaçin, pushteti jugosllav, donte ta testonte qëndrimin e Shqipërisë, si do të reagonte ajo ndaj një dënimi të tillë të një shkrimtari shqiptar në Jugosllavi.

